

MÉSZÁROS TAMÁS

LAONIKOS CHALKOKONDYLÉS GERMANIA-EXKURZUSA*

... καὶ ὅταν δνοφερῆς ὑπὸ κεῦθεσι γαίης
βῆις πολυκακῦτους εἰς Ἀῖδαο δόμους,
οὐδέποτ' οὐδὲ θανὼν ἀπολεῖς κλέος, ἀλλὰ μελήσεις
ἄφθιτον ἀνθρώποισ' αἰὲν ἔχων ὄνομα.

Szeretett Tanárom, Szepessy Tibor emlékére

Laonikos Chalkokondylés az *Apodeixis* második könyvének elején (II, 14–16),¹ Luxemburgi Zsigmond 1396-os hamvába holt keresztes hadjáratának leírása kapcsán kerít sort Németország bemutatására, vagyis az ún. Germania-exkurzusra. A kitérő három részből áll: a 14. fejezetben a terület földrajzi fekvéséről olvashatunk, ezután következik a 15. fejezetben a különböző államformák, illetve közigazgatási rendszerek bemutatása, majd a 16. fejezetben a német népre jellemző tulajdonságok, sajátos szokások felsorolása, valamint a természetföldrajzi adottságok ismertetése.²

A mindössze két nyomtatott oldalnyi szöveg első két része, a 14. és a 15. fejezet számos, részben szövegkritikai jellegű nehézséget tartalmaz, melyek többsége a földrajzi nevekhez, valamint a földrajzi helyek azonosításához köthető. Hans Ditten korábban már két önálló tanulmányt is szentelt a kérdésnek,³ kitűnő észrevételei, megoldási javaslatok jelentős mértékben hozzájárultak a helyzet tisztázásához. Hogy mégis indokoltnak éreztük az újabb hozzászólást a témában, annak több oka is van. Mindenekelőtt az, hogy Ditten nem ismerte közvetlenül a Chalkokondylés-kéziratokat, vagyis az olvasatok elemzése során kénytelen volt Darkó Jenő szövegkiadására és apparatus criticusára támaszkodni,⁴ így aztán időnként óhatatlanul áldozatul esett Darkó pontatlanságainak,

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizánccon innen és túl* című pályázat támogatásával készült.

¹ A fejezetek számozásában Kaldellis kétnyelvű, görög–angol kiadását követem: A. Kaldellis: *Laonikos Chalkokondyles. The Histories I–II*. *Dumbarton Oaks* 2014. A görög szöveg néhány kisebb változtatástól eltekintve megegyezik Darkó Jenő kiadásának szövegével.

² Ez a három fejezet alkotja egy német fordításban kiadott, tematikus Chalkokondylés-válogatás *Deutschland* című fejezetét: *Aus dem Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondyles. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von F. Grabler*. In: *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*. Hrsg. E. v. Ivánka. Graz – Wien – Köln 1954. 13–97.

³ H. Ditten: *Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles' Deutschland Exkurs*. *Byzantinische Forschungen* 1 (1966) 49–75; H. Ditten: *Zwei verschiedene Wien bei Laonikos Chalkokondyles*. *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 323–328. Utóbbi lényegében tömör összegzése a terjedelmesebb változatnak.

⁴ *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*. Ad fidem codicum recensuit, emendavit, annotationibusque criticis instruxit E. Darkó. Tomus I. Praefationem, codicum catalogum et libros I–IV continens. Budapestini 1922, 64¹³–66¹.

aki ráadásul – meggyőződésünk szerint – maga is tévesen értelmezett egy alapvető földrajzi fogalompárt (ή ἄνω Γερμανία, ή κάτω Γερμανία). Jelen dolgozatban a fontosabb kéziratok bevonásával igyekszünk helyreállítani a szóban forgó Chalkokondylés-fejezetek szövegét, továbbá – és ez a legfőbb oka annak, hogy a témában szót kértünk – új javaslattal kívánunk szolgálni a szövegben szereplő egyik város (ή κάτω Βιέννη) sokat vitatott azonosítását illetően.⁵

Köztudomású, hogy az *Apodeixis* jobb híján ma is mértékadónak tekintett Darkó-féle kiadása elavult: olvasatai számos esetben javításra szorulnak, kritikai apparátusa pedig teljes átdolgozást kíván. A hibák jelentős része abból fakad, hogy a kiadás elkészítése során Darkó a *Vaticanus Palatinus Graecus* 266 (A) jelzetű kéziratot tekintette alapvető fontosságúnak, mai tudásunk szerint azonban ez a kódex a hagyomány szempontjából jóformán teljesen értéktelen másolat, olvasatai egyáltalán nem járulnak hozzá a szöveg pontos konstituálásához. További nehézségek származnak a kiadás apparatus criticusának szemelvényes jellegéből, kisebb-nagyobb tévesztéseiből. A következőkben először megpróbáljuk rekonstruálni a pontos szöveget, s csak utána foglalkozunk a tartalmi kérdésekkel. A szöveghagyomány két legfontosabbnak tekintett kéziratának,⁶ a Párizsban őrzött *Parisinus Graecus* 1780-nak (V) és a *Parisinus Graecus* 1781-nek (Z) az olvasataiból indultunk ki, de szükséges esetben figyelembe vettük további kódexek szövegét is.

Előjáróban le kell szögeznünk, hogy Chalkokondylésnek szinte bizonyosan nem voltak saját, autopsián alapuló tapasztalatai Németországról, talán általában Nyugat-Európáról sem.⁷ Ennek megfelelően az exkurzusokban közölt adatok valószínűleg közvetett forrásból származtak, elsősorban olvasmányélményeken, másodsorban pedig hallomásból szerzett információkon alapultak, ne csodálkozzunk tehát, ha a tényyszerűen pontos megállapítások mellett olykor pontatlan, esetenként nyilvánvalóan téves adatokkal találkozunk a szövegben. Ráadásul a szerző és olvasói többsége számára valószínűleg nem sokat mondó földrajzi terminusok és városnevek a hagyományozódás során tovább deformálódtak, újabb és újabb alakokat öltöttek. A szövegkiadónak azonban

⁵ A kérdést korábban már érintettük a *Megjegyzések Laonikos Chalkokondylés szöveghagyományához* című előadásunkban (XIII. Magyar Ókortudományi Konferencia, Szeged, 2018. május 24–26.). Ezúttal – a bécsi Institut für Byzantinistik und Neograecistik könyvtárának köszönhetően immár Hans Ditten tanulmányainak ismeretében – a „két Βιέννη” problémáját részben más módon kívánjuk megválaszolni.

⁶ A szöveghagyományról lásd *H. Wurm*: Die handschriftliche Überlieferung der ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ des Laonikos Chalkokondyles. *JÖB* 45 (1995) 223–232.

⁷ Darkó véleménye szerint Chalkokondylés a török terjeszkedés miatt a peloponnésosi Mistrából Krétára költözött, és ott élt haláláig: *J. Darkó*: Zum Leben des Laonikos Chalkondyles. *BZ* 24 (1924) 29–39; *Darkó J.*: Michael Apostolios levelei Laonikoshoz. In: *Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik évfordulójára*. Szeged 1926. 108–112; *E. Darkó*: Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles. *BZ* 27 (1927) 276–285. Újabb feltételezések szerint Chalkokondylés keleten maradt, és a konstantinápolyi török udvarban írta meg művét: *A. Kaldellis*: *A New Herodotus. Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West*. *Dumbarton Oaks* 2014. 1–15 és 243–248. Vö. *A. Akisik*: *Self and Other in the Renaissance: Laonikos Chalkokondyles and the Late Byzantine Intellectuals*. PhD dissertation. Harvard University 2013.

a tulajdonnevek esetében sem lehet feladata, hogy a szerző tárgyi tévedéseit javítva mai tudásunknak megfelelő szöveget hozzon létre, hiszen a mű csakis a hibáival együtt lehet eredeti. Ha tehát Chalkokondylés a Pireneusok hegyvonulatát tekinti Németország nyugati határának, ahonnan a Tartésos folyó is ered, nem az a dolgunk, hogy a földrajzi neveket a valóságnak megfelelően Alpokra és Rajnára változtassuk,⁸ hanem a kódexek egységes olvasatát megtartva kell értelmeznünk a szöveget.

A 14. és a 15. fejezet görög szövege Darkó kiadása alapján a következő:⁹

(14 = D 64¹³–65⁵) Ἡ δὲ Γερμανία ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ Πυρηνίου ὄρους, ὅθεν | καὶ ὁ Ταρτησὸς ῥέων ἐπὶ τὸν πρὸς ἐσπέραν ὠκεανόν. καὶ ἔστι | μὲν ἡ ἄνω Γερμανία, ἐφ’ ὅσον δὲ προϊούσα καθήκει ἔστε Κο- | λωνίαν καὶ Ἀργεντίνην, πόλεις οὕτω καλουμένας. τὸ δὲ ἐντεῦθεν | καθήκει ἐπὶ ὠκεανὸν τὸν περὶ Κελτικὴν τε ἐπὶ δεξιὰ καὶ περὶ | Δανίαν ἐπ’ ἀριστερά, ὡς ἐπὶ τὰς Βρετανικὰς νήσους. ἔστι δὲ (D 65¹) καὶ ἀπὸ Ἰστρου Γερμανία, ἀπὸ Βιέννης πόλεως ἐπ’ αὐτὸν δὲ | ἐς Ταρτησὸν προϊούσα χώρα, καὶ ἐπὶ Βράγαν, τοὺς Βοέμους. | εἴη δ’ ἂν ἀπὸ Βιέννης ἐς ὠκεανὸν ἀνδρὶ εὐζώνῳ πεντεκαεῖκοσιν | ἡμερῶν ἀνύσαι κατὰ μῆκος· κατὰ δὲ πλάτος εἴη ἂν καὶ πλέων | τούτων, βραχὺ ἀπὸ τῆς Κελτικῆς ἰόντι ἐπὶ τὴν Δανίαν χώραν.¹⁰

(15 = D 65⁶ – 66¹) εὐνομεῖται δὲ ἡ χώρα αὕτη μάλιστα δὴ τῶν πρὸς τε ἄρκτον τε | καὶ ἐσπέραν πασῶν τῶν ταύτῃ χωρῶν ἅμα καὶ ἐθνῶν, ἔστε πό- | λεις περιφανεῖς καὶ εὐδαίμονας καὶ ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἐς τὸ ἰσο- | δίατον εὐθυνομένας διηρημένους, καὶ ἐς τυραννίδας, καὶ ὑπὸ | ἀρχιερεῦσι ταττομένας τοῖς ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίων μεγάλου ἀρχιε- | ρῶς καθισταμένοις. καὶ πόλεις μὲν ἐς τὸ ἰσοδίατον εὐνομού- | μенаι εἴψαν αὐταὶ ἔν τε τῇ ἄνω καὶ τῇ κάτω Γερμανίᾳ, Νορό- | βεργον πόλιν εὐδαίμων καὶ Ἀργεντίνην καὶ Ἀμπύργον, καὶ αἱ εἰς | ἀρχιερεῖς ταττόμεναι Κολωνία, Βιέννη ἢ ἐς τὴν κάτω Γερμανίαν | ἀνιούσα, καὶ ἄλλαι μὲν οὐκ ὀλίγαι πόλεις, ἀποδίδουσαι τούτων | ὀλίγῳ τινί, ἀμφὶ τὰς διακοσίας. ἐς δὲ τυραννίδας τρεῖς μάλιστα | πη διέλοι τις τῆς

⁸ Éppen így tesz a *Laurentianus* 57, 9 (L) jelzetű kézirat L²-vel jelölt olvasója, lásd lentebb Darkó apparátusát 64, 13-hoz (10. jegyz.). NB.: Darkó jelölésével ellentétben a megjegyzés nem a másolótól, hanem idegen kéztől származik, akárcsak a később már pontosan jelölt marginálisok.

⁹ Zárójelben Kaldellis fejezetszámozása, valamint Darkó megfelelő oldal- és sorszámai. A Darkó-kiadás sorvégeit | jelzi.

¹⁰ Darkó apparatus criticusa itt is a nála megszokott módon szűkszavú. A pontosság kedvéért teljes terjedelmében közöljük az idézett fejezetre vonatkozó valamennyi megjegyzést: **64, 13** πρηνίου A ab τοῦ usque ad ὠκεανόν omnia del et in marg corr τῶν ἄλπεων τῶν πρὸς Ῥῆνον ποταμόν, καὶ ὁ ῥῆνος ῥέων ὡς ἐπὶ τὸν πρὸς ἄρ ἐσπέραν ὠκεανόν L **15** ἀφ’ ὅσον Fabrot προϊόντα codd : προϊούσα scripsi κολωνίαν CLA : κολωνίαν καὶ τὴν ἀγριππίνην in marg add L² **16** ἀργεντίνην codd : Ἀργεντίνην scripsi : Ἀργεντίνην Bekker **17** ποριδιαστείαν LA : περὶ δαστίαν cett : περὶ Δανίαν Tafel **18** τὰς om MO βρετανικὰς MCLOA : βρετανικὰς M₁ **65, 1** βύης πόλεως MO δὲ] δὴ Tafel **2** ἐς secl Bekker ταρτησόν codd : ῥῆνον corr in marg L² τοὺς πολεμίους codd : corr in marg τοὺς ποταμούς L² : τοὺς βοεμίους Tafel : ἐς τοὺς βοεμίους : Nusser : τοὺς βοεμίους Hamaker **4** πλέων MOM₁ **5** δακίαν CA : δαστίαν U : δαστίαν MO.

Γερμανίας ἡγεμόνας, τῆς τε Βασιλείης πόλεως (D 66¹) καὶ Ἀουστρίας καὶ Βρέμης τῆς ἂνω Γερμανίας γενομένης.¹¹

Ami a 14. fejezettel kapcsolatos apróbb hibákat illeti, a kiadásban szereplő ἔστε (64¹⁵) javítására korábban már többen felhívták a figyelmet,¹² sőt maga Darkó is elismerte,¹³ hogy minden bizonnyal a két külön szóban írt ἔς τε olvasat a helyes. (Ugyanez később a 15. fejezetben is előfordul: 65⁷.) Az apparatus állításával ellentétben az ἄφ' ὅσον nem a szöveget a párizsi corpusban kiadó Charles Annibal Fabrot coniecturája,¹⁴ hiszen ἄφ' ὅσον áll a *Laurentianus* 57, 9-ben is. Magunk szükségtelennek tartjuk a 64¹⁵ προῖοντα olvasatának javítását. Darkó feltehetően az egységesítés szándékával javasolta a 65² hasonló kontextusban szereplő προῖοῦσα (ti. χώρα) alakjának visszamenőleges átvételét, de a kéziratokban egységesen olvasható προῖοντα pluralis nominativus participium egy semlegesnemű főnévvel is kiegészíthető (Ditten a μέρη köznévre gondol, de elképzelhető akár a Chalkokondylésnél gyakori χώρα is), a szerzőre pedig egyébként sem jellemző az efféle következetesség. Darkóhoz hasonlóan Tafel ὁῆ konjektúráját (65¹) mi is meghagynánk az apparatusban (kiegészítve Ditten τε javaslatával),¹⁵ Bekkernek az ἔς előljárószó kirekesztésére tett felvetését (65²) azonban még onnan is mellőznénk,¹⁶ a praepositiók pleonasztikus használata ugyanis egyáltalán nem idegen Chalkokondylés nyelvétől. Mindenképpen javítani kell a kéziratokban hagyományozott, de értelmetlen τοὺς πολέμιους (65²) kifejezést. A tartalmi szempontból azonos értékű javaslatok közül Hamaker τοὺς Βοέμους felvetése tűnik a legjobbnak, mert Chalkokondylés a népnévet az esetek túlnyomó többségében csakugyan ebből a töből képi. A romlás minden bizonnyal még a hagyomány legkorábbi szakaszában következett be: a másoló feltehetően megpróbálta a számára ismeretlen népnévet egy „érthető” köznévvel helyettesíteni. A szöveg hely általános tanulságot is hordoz: ezek szerint könnyen előfordulhat, hogy egy tulajdonnév (földrajzi név, népnév) valamennyi kéziratban hibás alakkal szerepel. Biztosra tehát csak akkor mehetünk, ha az egységes kézirati hagyományt párhuzamos

¹¹ A 15. fejezethez tartozó apparatus criticus: **65, 6** ἄρκτων CA **9** δηρημένους MOM₁CL : δημένας A : δηρημένη Hamaker a καὶ ἔς usque ad 10 Ῥωμαίων omnia om A **10** ταπτομένη Hamaker **11** ἰσοδαίτο εὐνομούμενα A **12** νόβεργον codd : voróβεργον corr L² **13** ἀργεντύη codd : Ἀργεντίνη Bekker : Ἀργεντίνη correxi ἀμπέργον codd : ἀμβούργον (ἀμπύργον) Tafel cum Frehero αἱ om COM₁A εἰς om MM₁OCA **14** post κολωνία lacunam esse putat Nusser βυένη ML : corr οὐιένη L² : βρέμη Tafel **15** ἰοῦσα MM₁CL : ἰοῦσαν O : ἀνιοῦσα A μὲν om MOM₁ **17** πη] τη A διέλει A τις om MCLOA ἀτζλείης MLOM₁ : ἄζλείης corr L² : ἐτζλείης cett : Ἀκιλίης adn in marg Fabrot : ἐλβετίνης Nusser : Βαζύλείης scripsi **66, 1** ἀουστρηριχίου M₁ : ἀουστρίας corr M₁² βλένης codd : βιέννης Tafel : βελγίης Nusser : Βρέμης scripsi.

¹² A kiadásról írt recenziójában már szóvá tette a hibát E. Kurtz (BZ 25 [1925] 359–363) és V. Laurent (EO 31 [1928] 465–470) is.

¹³ Vö. E. Darkó: Neue Emendationsvorschläge zu Laonikos Chalkokandyles. BZ 32 (1932) 2–12.

¹⁴ Ch. A. Fabrot: Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem. Paris 1650.

¹⁵ Gottlieb Tafel kéziratban maradt Laonikos-feljegyzéseit a Staatsbibliothek zu Berlin Handschriften-abteilungja őrzi. A Curae criticae in Laonici Chalcondylae historia Turcica címen tárolt mintegy 1100 oldalnyi anyagot digitális fényképfelvételeken tanulmányoztam. Ezúton is köszönöm Antje Görig szíves segítségét.

¹⁶ I. Bekker: Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem. Bonn 1843.

szövegek, azonos alakot hozó előfordulási helyek igazolják: ellenkező esetben indokolt lehet a javítás. A πλέον alak felvételét az apparatusba fölöslegesnek tartjuk, hiszen mindössze hangzóeltolódásból fakadó helyesírási variánsról van szó.

Ugyanez érvényes a 15. fejezet ἄρκτον alakjához fűzött apparátusbeli megjegyzésre (65, 6: ἄρκτων). A főszöveg διηρημένους olvasatát Darkóval egyetértve magunk is megtartjuk és anakoluthiának tekintjük, de megjegyezzük, hogy az apparatus itt is pontatlan, mert a jobb kódexek, V, Z és L is egységesen ezt az olvasatot hozzák. Ebből következik, hogy Hamaker coniecturáját mellőzhetjük, akárcsak a szintén egységes ταττομένας kézirati olvasat esetében (10 ταττομένη). Az A kódex túlértékelése miatt apparatusba került megjegyzések (9 a καὶ ἐς usque ad 10 Ῥωμαίων omnia om A 11 ἰσοδίαίτο εὐνοιοῦμενα A; 17 τη A διέλει A) ugyanúgy szükségtelenek, ahogyan az A ἀνιοῦσα olvasatának főszövegbe emelése szemben V, Z, és L egységes ιοῦσα olvasatával. A τις határozatlan névmás V és Z szövegéből is hiányzik. Igaza lehet Dittennek, hogy alighanem kiejtésből fakadó haplográfiai hibáról van szó, ami a τις utáni τῆς hatására következett be.

Áttérhetünk immár a szövegrészletben szereplő földrajzi nevek pontos rekonstrukciójára. A korábban már említett Pireneusok és a Tartésos (a mai Guadalquivir) folyó esetében szövegkritikai probléma nincs, a nyilvánvaló tartalmi tévesztés a megfellebbezhetetlen tekintélynek tartott Hérodotos hatásával magyarázható, aki a Rajnát egyszer sem említi, az Istrosról, vagyis a Dunáról viszont azt írja, hogy Ἴστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρρήνης πόλιος ῥέει μέσσην σχίζων τὴν Εὐρώπην.¹⁷ Mivel Chalkokondylés szemében Germania *par excellence* folyója egyértelműen az Istros volt, nem meglepő, hogy a folyó forrásvidékét, vagyis a Pireneusokat tekintette országhatárnak. Márpedig ugyanez a terület a forrásvidéke a Tartésosnak is. Hogyan is fogalmaz pontosan Chalkokondylés? Ἡ δὲ Γερμανία ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ Πυρηνίου ὄρους, ὅθεν καὶ ὁ Ταρτησὸς ῥέων ἐπὶ τὸν πρὸς ἐσπέραν ὠκεανόν („Germania a Pireneusok hegyláncánál kezdődik, ahonnan a Tartésos is folyik az óceán felé nyugati irányba.”). A folyónév előtt álló καὶ pontos jelentéstartománya ezúttal kettős: egyrészt mutatja, hogy a Tartésos csak mellékesen került a mondatba, másrészt jelzi, hogy legalább még egy folyó, nevezetesen az Istros, ugyanerről a helyről ered.

A helynevek rekonstruálása során a földrajzi név formáját helyesnek tekintettük, ha az egységes kézirati hagyományt külső adat is megerősítette. Ennek megfelelően a Γερμανία = Németország, Κελτική = Franciaország, Βρετανικαὶ νῆσοι = Brit-szigetek esetében a kéziratok olvasata eleve egységes és világos, az azonosítás egyértelmű, nincs szükség további magyarázatra vagy javításra. Végső soron ilyen a többször is előforduló Κολωνία (Köln) városnév is, hiszen a néhány kéziratban található Κωλωνία alak szintén hangzóeltolódásból fakadó variáns.¹⁸ Hamburg városának görög neve a szöveghagyományban ugyan nem egységes, de sem az archaizáló (Ἀμπύργον), sem a modernizáló

¹⁷ Hdt. II, 33: „az Istros ugyanis a kelták földjén, Pyréné városa közelében ered, s átszeli egész Európát”. Muraközy Gyula fordítása. Vö. továbbá I, 163; IV, 152 és 192.

¹⁸ L² a főszövegben ω-ra javítja a helynév első szótagjának rövid o hangzóját, majd a margón a pontoság kedvéért hozzáteszi: τὴν καὶ Ἀγριππίνην (vö. Colonia Agrippina).

változat (Ἀμβούργον) előnyben részesítése nem indokolt, megtarthatjuk az Ἀμπέργον olvasatot (vö. Amberga), ugyanis a kiejtésben egymáshoz közel eső két labiális zárhang (β, π) itt is ugyanúgy felcserélődhetett, mint a Βράγα (Prága) városnévénél. A többi esetben a hagyományozott földrajzi nevet javítanunk kell. Strasbourg város görög neve a kódexekben az Ἀργεντύη formában szerepel, a főszövegben olvasható alak (Ἀργεντίνη) már Darkó coniecturája. Bár a latin névváltozatokhoz képest az ι ~ υ felcserélését az egyforma kiejtés magyarázhatja, a szóvégi η pedig ionizmusnak tekinthető, nincs magyarázatunk a latin Argentina formában megtalálható *n* hang kiesésére (vö. Argentoratum, Argentorate), így jobb híján az Ἀργεντύνη alakot tennénk a főszövegbe.¹⁹ Mindenképpen javításra szorul a jobb kéziratokban hagyományozott Δαστία forma is.²⁰ Az archaizáló Δακία – ez áll néhány kevésbé fontos kódexben – sokszor szerepel ugyan Chalkokondylésnél, de itt természetesen nem a vlachok földjéről (kb. Havasalföld), hanem Dániáról van szó, vagyis indokolt Tafel Δαυία javítása. A kézirati hagyományban egységesen szereplő Νόβεργον alakot L²-vel egyetértve magunk is Νορόβεργον (Nürnberg, vö. Norimberga, Neroberga) formára javítjuk. Darkó kiadásának az Ἀουστρίας genitivusi alakhoz fűzött kritikai megjegyzése többszörösen pontatlan: igaz ugyan, hogy a *Monacensis* 307a (M₁) főszövegben található Αὐστηριχίου (nem pedig αὐστηριχίου) variánsát már a margón visszajavítja egy későbbi kéz, de a két legjobb kéziratban (V, Z) ugyancsak Αὐστηριχίου (vö. Österreich) szerepel, s ezért magunk is inkább ezt hoznánk a főszövegben. A következő városnévénél végképp nagy a zűrzavar. A genitivusban álló tulajdonnév leggyakoribb, Ἀτζλεις olvasata feltehetően az azonosítás nehézségei miatt nem nyerte el a kiadók tetszését,²¹ ki-kí annak megfelelően javította, hogy milyen helynevet kívánt benne felismerni. Darkónál Βαζλεις (Basel),²² Nussernél Ἑλβετίας (Helvetia) olvasható, míg Fabrotnál Ἀκυλεις (Aquileia) alakot találunk. Dittennek igaza van, nem szükséges javítanunk a szöveget, a helyes olvasat Ἀτζλεις, a szóban forgó város ugyanis minden bizonnyal az Alsó-Stájerországban, a mai Szlovéniában található Cilli vagy Celje (latinul Celeia, Cilia), 1341 és 1456 között a Cillei grófok székhelye.²³

Meggyőződésünk, hogy a Βιέννη ~ Βλένη helynevek kérdése (Darkónál utóbbi már Βρέμη alakban) nem választható el egymástól, alakjuk meghatározásához és azonosításukhoz pedig nem hagyhatjuk figyelmen kívül a városnevek κάτω Γερμανία (Alsó-

¹⁹ Az Ἀργεντύνη javítást tudunkkal először egy korai nyomtatott forráskiadás hozza (E Laonici Calcocondylae Atheniensis historia rerum Turcicarum, liber II., locus insignis Germaniae descriptionem continens cum versione recensita et commentariolo. In: Germanicarum rerum scriptores varii partim hactenus incogniti II. Ex bibliotheca Marquardi Freheri, curante Burcardo Gotthelfio Struvio. Argentorati 1717.). Érdekesség, hogy a mű korábbi kiadásában (Frankfurt 1687) még az Ἀργεντύη alakot találtuk, vagyis a javítás nem az első kiadó, Freher, hanem a későbbi redaktor, Struve megoldása. Darkó apparátusának közlésével ellentétben az Ἀργεντίνη alak nem Bekker coniecturája, mert ugyanez áll a *Tübingensis* Mb 11 (U) jelzetű kéziratban is.

²⁰ A Πυρρδιαστειαν forma (L, A, U) a torzult prepozícióval történt egybeírás eredménye, nem pedig Poroszország görög neve, ahogy U margóján olvashatjuk.

²¹ Az apparatus itt is pontatlan: az Ἀτζλεις alak nemcsak a felsorolt kéziratokban szerepel, hanem például V és Z kódexekben is.

²² Chalkokondylés másutt említi Basel városát, de Βασιλέα alakban.

²³ Vö. S. Vilfan – H. Dopsch: Cille (Celje). In: Lexikon des Mittelalters II. München 2003. 2084–2085.

Németország) és ἄνω Γερμανία (Felső-Németország) jelzőit sem. Először is szögezzük le, hogy bár a kiejtés tekintetében nincs különbség, a jobb kéziratok (V, Z, M, L stb.) olvasata szerint az alsó-németországi város helyes formája Βυένη,²⁴ a Βιέννη alak az értéktelenebb másolatok olvasata,²⁵ míg a felső-németországi település mindenütt Βλένη alakban szerepel. Utóbbi mindenképpen javításra szorul.²⁶ Közel járt az igazsághoz Tafel, aki először a Βλένη > Βιέννη javítást veti fel, majd a másik Βιέννη-t javítja Βρέμη-re.²⁷ A megoldási javaslatok közül mi Ditten felvetését követjük, aki felismerte, hogy a két városnévnek eredetileg azonos alakban kellett szerepelnie a szövegben, mert csak így indokolható a megkülönböztető értelemben mögéjük illesztett jelzők használata. Más szóval az egyik város az alsó-németországi Βυένη, míg a másik a felső-németországi Βυένη. A hangtani és kiejtésbeli okokra visszavezethető névazonosság még a hagyomány korai szakaszában megzavarhatta a szöveg egyik másolóját, s akár szándékosan, akár véletlenül a felső-németországi Βυένη helyett a felső-németországi Βλένη forma hagyományozódott tovább.

Mielőtt megpróbálnánk azonosítani a két Βυένη-t, nézzük a helyreállított szöveget:

(14) Ἡ δὲ Γερμανία ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ Πυρηνίου ὄρους, ὅθεν καὶ ὁ Ταρτησὸς ῥέων ἐπὶ τὸν πρὸς ἐσπέραν ὠκεανόν. καὶ ἔστι μὲν ἡ ἄνω Γερμανία, ἐφ' ὅσον δὲ προϊόντα καθήκει ἔς τε Κολωνίαν καὶ Ἀργεντύνην, πόλεις οὕτω καλουμένας. τὸ δὲ ἐντεῦθεν καθήκει ἐπὶ ὠκεανὸν τὸν περὶ Κελτικὴν τε ἐπὶ δεξιὰ καὶ περὶ Δανίαν ἐπ' ἀριστερά, ὡς ἐπὶ τὰς Βρετανικὰς νήσους. ἔστι δὲ καὶ ἀπὸ Ἰστρου Γερμανία, ἀπὸ Βυένης πόλεως ἐπ' αὐτὸν δὲ ἔς Ταρτησὸν προϊούσα χώρα, καὶ ἐπὶ Βράγαν, τοὺς Βοέμους. εἴη δ' ἂν ἀπὸ Βυένης ἔς ὠκεανὸν ἀνδρὶ εὐζώνῳ πεντεκαεῖκοσιν ἡμερῶν ἀνύσαι κατὰ μήκος· κατὰ δὲ πλάτος εἴη ἂν καὶ πλέων τούτων, βραχὺ ἀπὸ τῆς Κελτικῆς ἰόντι ἐπὶ τὴν Δανίαν χώραν. (15) εὐνομεῖται δὲ ἡ χώρα αὕτη μάλιστα δὴ τῶν πρὸς τε ἄρκτον τε καὶ ἐσπέραν πασῶν τῶν ταύτη χωρῶν ἅμα καὶ ἐθνῶν, ἔς τε πόλεις περιφανεῖς καὶ εὐδαίμονας καὶ ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἔς τὸ ἰσοδίατον εὐθυνομένας διηρημένους, καὶ ἔς τυραννίδας, καὶ ὑπὸ ἀρχιερεῦσι ταττομένας τοῖς ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίων μεγάλου ἀρχιερέως καθισταμένοις. καὶ πόλεις μὲν ἔς τὸ ἰσοδίατον εὐνομούμεναι εἴησαν αὗται ἔν τε τῇ ἄνω καὶ τῇ κάτω Γερμανίᾳ, Νορόβεργον πόλιν εὐδαίμων καὶ Ἀργεντύνη καὶ Ἀμπέργον, καὶ αἱ εἰς ἀρχιερεῖς ταττόμεναι Κολωνία, Βυένη ἢ ἔς τὴν κάτω Γερμανίαν ἰοῦσα, καὶ ἄλλαι μὲν οὐκ ὀλίγαι πόλεις, ἀποδέουσαι τούτων ὀλίγῳ τινί, ἀμφὶ τὰς διακοσίας. ἔς δὲ τυραννίδας τρεῖς μάλιστα πη διέλοι τις τῆς Γερμανίας ἡγεμόνας, τῆς τε Ἀτζιλείης πόλεως καὶ Αὐστηριχίου καὶ Βυένης τῆς ἄνω Γερμανίας γενομένης.

²⁴ A kéziratok pontatlan kollacionálása miatt ez a tény mindenkinek elkerülte a figyelmét.

²⁵ A két alakváltozat közötti különbségek logikusan magyarázhatóak (ι ~ υ váltakozás és a mássalhangzó gemináták [vv ~ v] egyszerűsödése), kiejtésük egyforma volt.

²⁶ A Βλένη alak értelmezhetetlen. *Freher*: i. m. (17. jegyz.) tanácsalanságában a következő szójátékra ragadtatja magát: „Βλένη? Blennus ipse auctor noster!” (Méghogya Βλένη! Ostoba ez a mi szerzőnk!). Nusser Βελγίης javaslata szóra sem érdemes.

²⁷ Az első javítással egyetértünk, csak a fentiek miatt a Βιέννη helyett a Βυένη formát hozzuk a főszövegben, ami viszont a második javítást illeti, eltérő megoldásra jutottunk.

Germania a Pireneusok hegyláncánál kezdődik, ahonnan a Tartésos is folyik az óceán felé nyugati irányba. Felső-Germania az a terület, ami a Kolónia és Argentyné nevet viselő városokig tart. Az onnantól kezdődő rész pedig az óceánig terjed, ami Keltikét jobbról, Daniát pedig egészen a Brit-szigetekig balról veszi körbe. Az Istrosnál fekvő terület is Germania, ez Byené városától a Tartésos irányába nyúlik, valamint Braga és a boemosok földje felé. Egy gyors ember huszonöt nap alatt eljuthat Byenétől az óceánig, ha a birodalom hosszúságát tekintjük, ha viszont az ország kiterjedésének szélességét vesszük alapul, ennél több időbe telik, még akkor is, ha a rövid úton megyünk, Keltikétől Dania felé. (15) Ebben az országban a legjobbak a törvények, jobbak valamennyi északi és nyugati ország vagy nép törvényeinél. Híres és gazdag városai vannak, ezeket pedig feloszthatjuk saját önkormányzattal rendelkező városokra, melyek az egyenlőség elve alapján működnek, továbbá egyeduralom alatt állókra, valamint olyan városokra, melyeket a római pápa által kinevezett püspökök igazgatnak. Az egyenlőség elve alapján működő városokra Felső- és Alsó-Germaniában példaként hozhatjuk fel Norobergon gazdag városát, Argentynét és Ampergont, míg egyházi vezetés alatt áll Kolónia, az Alsó-Németországhoz tartozó Byené, valamint számos egyéb város, melyek ezeknél kevésbé fontosak, szám szerint mintegy kétszáz. Az egyeduralom alatt állók közé sorolt három pedig Atzileié, Austérichion és a Felső-Németországban található Byené.

Amennyiben gondolatmenetünk helyes, Darkó félreértette a szöveget, sőt, valószínűleg már a kiindulópontja is rossz volt: Alsó-Németország (κάτω Γερμανία, Niederdeutschland) ugyanis nem Németország déli részét jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, az északi és keleti területeket, pontosan úgy, ahogy Chalkokondylés körülírja. Ennek megfelelően Felső-Németország (ἄνω Γερμανία, Oberdeutschland) sem Németország északi része, hanem nagyjából a mai Baden-Württembergnek, Bajorországnak és Ausztriának megfelelő terület. Márpedig így a Βυένη ἢ ἐς τὴν κάτω Γερμανίαν („az Alsó-Németországban található Βυένη”) aligha lehet azonos Béccsel,²⁸ és szintén értelmetlen a Βλένη alak azonosítása Brémával (Βρέμη), hiszen Bréma nem itt található.²⁹

Tafel egyszerű, de annál elméletesebb javaslata szerint, ha felcseréljük a két várost, és a felső-németországi Βυένη-t azonosítjuk Béccsel, az alsó-németországi Βυένη-t pedig Bréma városával, földrajzi értelemben egy csapásra minden a helyére kerül. Tulajdonképpen ugyanerre a következtetésre jut Ditten is,³⁰ aki még arra a látszólagos ellentmondásra is magyarázattal szolgál, hogy Ausztria és Bécs külön-külön jelenik meg az egyeduralom alatt álló városok felsorolásában. 1379-től ugyanis a Habsburgok ún. Albert-ága

²⁸ Darkó mentségéül szolgál, hogy az Alsó-Németországban található Βυένη városát már L² marginális is (Ουιένη) tévesen azonosította Béccsel.

²⁹ A Darkó-kiadás hibája ennek ellenére továbböröklődött, többen mindmáig így azonosítják a szóban forgó városokat. Vö. *Kaldellis*: i. m. (1. jegyz.) 113 fordításában is a következő áll: „Vienna [...] belongs to lower Germany [...] and Bremen in upper Germany”. Igaz, az előbbihez írt jegyzetben megjegyzi, hogy „it has been proposed that Laonikos has confused Vienna with Bremen here”, az utóbbihoz pedig hozzáteszi, hogy „Breme here is an emendation of Blene, but this is uncertain”.

³⁰ Ditten egyetért a két város azonosításával, de a szövegben mindenütt egységesen megtartja a Βιέννη alakot.

birtokolta Alsó- és Felső-Ausztriát, benne Bécs városával, míg a Lipót-ág rendelkezett Belső-Ausztria, vagyis Stájerország, Karintia és Krajna fölött. Utóbbit, vagyis a Lipót-ág birtokait nevezhette Chalkokondylés Ausztriának, amihez képest Bécs önálló, külön entitásként jelenik meg.

Ami azonban Bréma város azonosítását illeti, a jelenleg *consensus philologorum*-nak tekinthető állásponttal szemben több érvet hozhatunk fel. A szövegkritikai probléma eredetileg éppen abból fakadt, hogy a görög fül számára két egyformán idegenül hangzó, de nagyjából egyformán kiejtett és nagyjából egyforma írásképet mutató város neve került egymás mellé. Érzésünk szerint az *r* hang miatt a Βρέμην szó hangzása nem könnyen téveszthető össze a Βυένη (kiejtésben kb. Vieni) hangzásával, és a helynevek írásképeinek hasonlósága sem magától értetődő. Chalkokondylés csoportosítása szerint a Brémával azonosított város egyházi fennhatóság alatt áll. Bréma ugyan már a VIII. század végétől püspökség lett, a IX. században pedig érseki székhelyként működött, de későbbi története során folyamatosan visszaszorult az egyház befolyása, Bréma többször lett tagja a szabad Hansa-városok szövetségének, a XIV. század közepén pedig már az érsekség székhelye is a városon kívülre került. Summa summarum: Bréma talán jobban illik Chalkokondylés első csoportjába, a saját önkormányzattal rendelkező városok (vö. freie Reichstädte) közé.³¹

Véleményünk szerint a másik, az Alsó-Németországhoz tartozó Βυένη Bonn városával azonosítható.³² Bonn mind a földrajzi elhelyezkedése alapján, mind az egyházi fennhatósága miatt tökéletesen megfelel a Chalkokondylés-féle csoportosításnak, ugyanis már a XII. századtól a kölni érsekség irányítása alá tartozott, a XV. századtól pedig a kölni választófejedelem székhelye volt.³³ Ha vetünk egy pillantást a város Bonna, Bunna, Bunne névváltozataira,³⁴ könnyen beláthatjuk, hogy a nevek hangalakja egyrészt erősen emlékeztet a Βυένη formára (mindenesetre jobban, mint Bréma neve), másrészt pedig könnyen összekeverhető Bécs város görög nevével.³⁵

MÉSZÁROS TAMÁS
ELTE Eötvös Collegium
Byzantium Központ
tamas.m.meszaros@gmail.com

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

³¹ Vö. H. Schwarzwälder: Bremen. In: Lexikon des Mittelalters II. München 2003. 603–606.

³² Vö. L. Bakker – R. Kaiser: Bonn. In: Lexikon des Mittelalters II. München 2003. 426–428.

³³ Talán ennek is köszönhető, hogy Chalkokondylés katalógusában is közvetlenül Köln után következik.

³⁴ Részletesen lásd H. Oesterley: Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters. Gotha 1883. 79–80.

³⁵ Az már csak apró érdekesség, hogy Bonn neve és Bécs latin nevének második eleme (Vindo-bona) között etimológiai rokonság áll fenn.